

Beszámoló

A „Belső migrációs tendenciák Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában” c. kutatásról

A posztkommunizmus első éveinek az egyik legváratlanabb következménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország békebeli történetében először fordult elő, hogy csökkent a magyar városok népessége, ezzel szemben a községekbe való bevándorlás jelentősen meghaladta a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek a kisebb része a szuburbanizációnak, a városból kimenekülő közép- és felsőközéposztály migrációjának tulajdonítható. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népességnek az agglomerációs térségen kívüli falvakba történő menekülésével magyarázható.

1.) Az elvándorlás egyik meghatározó tényezője tehát a szuburbanizáció felgyorsulása volt. A Magyarországon a második világháború után dominánssá váló államszocialista centralizált redisztribúciós modell ugyanis talán az infrastruktúra terén eredményezte a térség legnagyobb mérvű lemaradását. Ez különösen a településfejlesztés olyan területein volt érezhető, amelyeket nemcsak ezen ágazat általános diszpreferálása, hanem a helyben megtermelt jövedelmek szisztematikus elszivattyúzása, sőt még a mindezek ellenére kibontakozó fejlődés megakadályozásának időről-időre ismétlődő kísérletei is sújtottak (*Konrád–Szelényi, 1971*). Mindezek miatt érthető, hogy a centralizált redisztribúció rendszerének összeomlása után – a gazdaság legtöbb ágazatának visszaesése vagy stagnálása közepette is – igen dinamikus fejlődés bontakozott ki az említett területeken. Jelentősen javult a magyar települések vezetékes ivóvízzel, csatornával, vezetékes gázzal való ellátottsága, ugrásszerűen javult az ország katasztrófális, csak a harmadik világhoz hasonlítható telefonhelyzete.

Talán ennél is fontosabb változás, hogy megkezdődött az átállás a szuburbanizáció sajátos, államszocialista modelljéről a posztindusztriális társadalmakban általánosnak tekinthető rendszerre. A szuburbanizáció általunk államszocialistának nevezett modelljét a vidék erőforrásainak elszivattyúzása, a különböző támogatásoknak és hiteleknek településtípushoz, építési formához és az építető státusához való adminisztratív kötése hívta életre. Ennek következtében az államszocialista korszak „szuburbjai” a nagyvárosok határain belül alakultak ki, igen erősen szegregált, homogén, magas státusú, sok rejtett és kevésbé rejtett állami szubvencióval épült társasházi és villanegyedek formájában. A nagyvárosokhoz közeli településeken nem a magas státusúak laktak, hanem mezőgazdasági és ipari tevékenységeket találékonyan kombináló „utóparasztok”, vagy ipari munkát vállaló, de az

állami lakáselosztás adományaiban hiába reménykedő, így a városból kiszoruló, ingázásra kényszerülő „előmunkások”. A mesterséges tilalmak lebomlásával párhuzamosan sok nagyvárosból megindult a magas státusúak kiáramlása a környező településekre. Ezt a folyamatot segítette, hogy az „államszocialista szuburbanizáció” egy másik sajátosságaként – az ország gazdasági fejlettségéhez és különösen lakásállományának állapotához viszonyítva – rendkívül magas volt a hétvégi házak, nyaralók aránya, és ezek tekintélyes része a nagyvárosok közelében épült fel. E nyaralós területek egy része szintén elindult a szuburbán válás útján.

2.) Az elvándorlás azonban ennél jóval erősebb volt, mert – a városokból való elköltözés másik meghatározó tényezőjeként – a fokozódó megélhetési nehézségek, magas lakbérek és közüzemi díjak miatt sok városi szegény is város környéki településre költözött (*Ladányi–Szelényi, 1997*). A szegények egy része már az 1990-es évek legelején kiszorult a várostól messzebb eső településekre. Az utóbbi típusba sorolható a településeken ugyanis igen alacsonyak az ingatlanárak, és itt jobb eséllyel tudtak a többnyire munkanélküli szegények akkora földhöz jutni, ahol a család megtermelheti legalább egy részét annak, ami megélhetéséhez a legszükségesebb. A városi munkásszállások egykori lakóinak jelentős része is visszaköltözött falujába, hiszen munkahelyeik többnyire megszűntek, a munkásszállásokat pedig felszámolták.

A magyar településhálózat perifériáján új településtípus volt elterjedőben: a gettósodó falu. Ezek olyan, az elmúlt évtizedben többnyire jelentős népességcsökkenést elkönyvelő falvak, ahonnan mindenki elköltözött, aki csak tehetett. Egyre inkább csak a legszerencsétlenebb öregek, reményvesztett fiatalok és mindenhol máshol megfeneklett sorsú bevándorlók laknak ezekben a falvakban. A tanítón, ha egyáltalán van, és a polgármesteren, na meg a néhány közmunkáson kívül mindenki munkanélküli. Rendszerint igen magas a cigány családok és különösen a cigány gyerekek aránya (*Havas, 1999; Durst, 2000; Ladányi–Szelényi, 2004; Virág, 2006*). Az új településtípusban tehát új típusú kirekesztett réteg tömörül: a kelet-európai *falusi underclass*. Ez azért is figyelemre méltó jelenség, mert underclassosodásról eddig csak a slumosodó, általában munkanélküliek és etnikai kisebbségek által magas arányban lakott, *városi gettók* lakói esetében történt említés a nyugati szakirodalomban.

Az underclass kifejezés nem egyszerűen munkanélküli, szegény vagy nagyon szegény népességet jelöl, hanem valami minőségileg teljesen újat. A szegényeknek ugyanis mindig van valami, általában persze meglehetősen periférikus és alárendelt szerepük a társadalmi-gazdasági munkamegosztás adott rendszerében. Az underclasst azonban olyanok alkotják,

akik bizonyos társadalmi-gazdasági változások következtében egyszerűen „feleslegessé” válnak a munkamegosztás kialakuló új rendszerében (Wilson, 1987). Kelet-Európában ez a nagy változás az állami nagyipar szinte korlátlan kvalifikálatlan munkaerő-szükségletének megszűnése volt (Ladányi–Szelényi, 2004), aminek a hatását súlyosbította az, hogy eddig igen kevés történt ezen munkaerő átképzése vagy valamilyen foglalkoztatása érdekében. A kelet-európai underclass a rendszerváltás nagy vesztese. Ők a tartósan perifériára szorulóknak, azok – és azoknak a gyerekei, sőt unokái –, akiknek a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén valószínűleg már egész életükben nem lesz tisztességes megélhetést lehetővé tevő munkájuk, társadalombiztosításuk, nyugdíjuk. Az underclassosodás azt jelenti, hogy miközben az ország „csatlakozik Európához”, „a modernizáció fantasztikus vívmányain keresztül számtalan szállal kapcsolódik a világhoz”, az ország lepusztult régióiban, sőt fővárosának kellős közepén, megjelenik a „harmadik világ”.

Kelet-Európában, így Magyarországon is az undeclass-képződés tehát nem kizárólag városi, hanem legalább ilyen mértékig falusi jelenség. Sajátosan kelet-európai jelenség az is, hogy az iparosodás viszonylag új keletű volta, erőltetett jellege és mindenekelőtt a „késleltetett urbanizáció” (Konrád–Szelényi, 1971) – a városiasodás rovására szisztematikusan előnyben részesített iparosítás, ami egyebek mellett abban nyilvánult meg, hogy a városokban épített lakóhelyek száma rendre elmaradt az újonnan létesülő városi munkahelyek számától – hatására a városi szegénység mind ez ideig elsősorban faluról kapja utánpótlását és megőrizte a legszegényebb falusi térségekhez fűződő igen erőteljes kapcsolódását (Kemény, 1972; Ladányi, 1977; Ladányi–Szelényi, 1997).

Mind ez ideig nem került sor a leginkább leszakadó térségek felzárkóztatására, népességmegtartó képességük növelésére alkalmas programok megvalósítására. Nem csekély mértékben ezzel magyarázható, hogy gyorsan emelkedett a gettósodó falvak és különösen az ilyen falvakban élő népesség száma. Ezen, korábban fogyó népességű falvak népességnövekedése csak részben magyarázható az itt élő családok átlagost igen számottevően meghaladó gyermekszámával. A népesség növekedésének legfontosabb oka az, hogy az ilyen falvakból szinte lehetetlen tartósan kitörni, ugyanakkor igen jelentős számban vándorolnak ide olyan családok, amelyek minden más településtípusból kiszorultak. Nemcsak a fővárosból kényszerült ugyanis sok nincstelenné váló cigány és nem cigány munkanélküli elköltözni. Hasonló, bár általában gyengébb intenzitású folyamat játszódott le a legtöbb, a posztindusztriális gazdaság térszerkezetébe többé-kevésbé sikeresen integrálódó magyarországi város esetében is. Sőt a tartósan munkanélkülivé váló, tartósan kirekesztettek egyre nagyobb része, köztük sokan olyanok, akik néhány évvel azelőtt városból költöztek ide,

egy idő után a városkörnyéki agglomerációk falvaiból is elköltözni kényszerülnek. Mára már élesen rajzolódik ki az a tendencia, hogy a *posztindusztriális gazdaság- és társadalomszerkezet* számára „felesleges” népesség beszorul az *indusztriális térszerkezet* átalakulásra máig képtelen *maradványai*ba, és az erőltetett és szervesen államszocialista iparosításból kimaradt, vagy jószerivel csak az industrializáció negatív hatásai által érintett, *preindusztriális zárványok*ba.

A gettósodó aprófalvak mellett a falusi etnikai gettóknak egy, tudomásom szerint a magyar történelemben eddig példa nélkül álló, új típusa van megjelenőben. A kistalusi gettósodás ugyanis, legerősebben a Csereháton és Ormánságban, már átlépte a települési léptéket; így e területeken ma már nemcsak gettósodó településrészekről vagy településekről, hanem *gettósodó térségekről* indokolt beszélni.

A magyar közigazgatási rendszert újra elérő „lopakodó körzetesítési hullám” (Ladányi-Szelényi, 2005) mintegy kiszolgáltatja ezeket a leszakadó településeket és térségeket a „zsákmányszerzésre orientált” kistérségi társulásoknak. Ezek az „önkéntes társulások” ugyanis nem a különböző várható előnyök és hátrányok egyenjogú partnerek általi mérlegelése nyomán jönnek létre, hanem a nagymértékben újracentralizált közigazgatási apparátus által megállapított „pénzügyi ösztönzőkkel” lettek egy-egy, alapvetően még mindig feudális viszonyrendszerrel jellemezhető térség legkiszolgáltatottabb településeire ráerőltetve. Mivel pedig éppen ez az a viszonyrendszer és „területfejlesztési koncepció”, amely a gettósodó falvak és térségek egyre növekvő hátrányát felerősítette, a legkorszerűbb EU-blabla és a legkörültekintőbb pályázati rendszer ellenére sem valószínű, hogy e települések hátrányai ily módon csökkenni fognak.

3.) Budapesten a rendszerváltást megelőző egy-két évtizedben olyan folyamatok indultak be, amelyek gyökeresen megváltoztatták város történelmileg kialakult társadalomszerkezetét. Egyfelől a város budai, hegyvidéki részén korábban sohasem látott nagyságú és homogenitású társasházak övezet alakult ki, ahol a magas státusú társadalmi csoportok a világ legtöbb nagyvárosához képest szokatlanul erős mértékben koncentráálódtak. Másfelől a belső-pesti, leromlott bérházak területeken kialakulóban volt egy mind nagyobb kiterjedésű, egyre inkább homogén és a cigány népességet egyre inkább tömörítő gettósodó rész.

Ezek a folyamatok – mint korábban kimutattuk (Ladányi, 1989) – már sok évvel az államszocialista rendszer bukása előtt megkezdődtek, azonban a posztkommunista átmenet körülményei között számottevően felerősödtek. Ennek oka jelentős mértékben a rendszerváltás táján beindult belső migrációs folyamatokban keresendő.

Az 1990-es évek elejétől-közepétől azután a gettósodási folyamat újabb szakasza indult be Budapesten. A sikeresen középosztályosodó családok addig ugyanis általában úgy költöztek egyre jobb lakásokba, hogy a gettósodó területen belül változtatták lakóhelyüket (*Ladányi, 1989*). Számos jel mutatott arra, hogy ez a helyzet megváltozott. Hasonlóan az amerikai etnikai gettók esetében a fekete középosztály kialakulásával párhuzamosan kibontakozó tendenciához, a középosztályosodó roma családok egyre inkább elköltöztek a belső-pesti slumból, és nagy családi házakat építettek Budapest külső kerületeiben vagy valamelyik szuburbanizálódó városkörnyéki településen. Mivel pedig már nagyon magas volt a cigány családok aránya a gettósodó területen, és nagyon rossz állapotok voltak ott, nem akadt olyan, többé-kevésbé konszolidált körülmények között élő társadalmi csoport, amelyik az így támadt űrt betölthette volna. Fokozódott a letelesebb cigány családok koncentrációja a legleromlottabb területeken, és a gettósodás tendenciája egyre gyorsuló ütemben és egyre növekvő területen folytatódott tovább (*Ladányi, 1992*).

Mindezek alapján az 1990-es évek legvégén a belső-pesti kerületek gettósodásának felgyorsulására lehetett számítani. Úgy gondoltuk akkor, hogy ez csak a belső-pesti slum valóságos értelemben vett társadalmi rehabilitációjának és e területek meglehetősen rossz környezeti állapotának megváltoztatására irányuló programok, továbbá a leszakadó vidéki térségek népességmegtartó erejét növelő komplex térségfejlesztési projektek együttes megvalósulása esetén lehetne elkerülhető (*Ladányi–Szelényi, 1997*). Ennek azonban akkor csak igen kevés jelét láttuk. Az azóta eltelt időszak fejleményei is egészen más irányba mutatnak.

A rendszerváltást követő gazdasági válság igen súlyos társadalmi következményeinek jelentős része elkerülhetetlen volt. Témánk szempontjából itt az érdekel elsősorban említést, hogy nem gondoljuk azt, hogy az államilag erősen szubvencionált és hagyományos piacait hirtelen elvesztő szocialista állami nagyipar összeomlása után elkerülhető lett volna az az igen fájdalmas folyamat, amelynek keretében alacsonyan képzett nagyipari munkások tömegei váltak munkanélkülivé, és ezek egy része, különösen az ingázó és a városokban gyökeret verni még nem képes munkások és családjaik kiszorultak a városokból. Amit állítunk, az az, hogy valamivel óvatosabb gazdasági stratégiával, aktívabb munkaerő-politikával és mindenekelőtt korszerűbb, a megváltozott körülményekhez jobban alkalmazkodó szociálpolitikával valamelyest mérsékelni lehetett volna – és lehetne ma is – az elkerülhetetlen megrázkódtatások hatását.

Ez nem utolsósorban éppen a települési önkormányzatok feladata lett volna. Az önkormányzatok nagyon sokat tehettek volna a tartósan leszakadók, a lakhatásuk biztonságában megingottak problémájának kezelése érdekében. Azok azonban – mint korábban igyekeztünk ezt bebizonyítani – nem egyszerűen nem voltak felkészülve erre, hanem működésük a tartósan leszakadók kirekesztésének felerősítése irányába hatott. A budapesti önkormányzatok által levezényelt rehabilitációs projektek története is meglehetősen egyértelműen bizonyította ezt (*Ladányi, 2005*).

Mindez állatorvosi lóként illusztrálja a magyar önkormányzati rendszer, a budapesti kerületek és a főváros viszonyának és a műemlékvédelem magyarországi helyzetének visszasságait. Mivel a rendszerváltás utáni fővárosi rehabilitációs projekteket levezénylő kerületi önkormányzatok igazán se a piac fogyatékoságait korrigáló szociális intézményeknek, sem pedig valóságos piaci aktoroknak nem tekinthetők, nem ritka és esetleges anomáliáknak, hanem a kvázitulajdonossá tett önkormányzatok érdekeiből szükségszerűen adódó magatartásuk következményének tulajdonítható az, hogy az általuk folytatott úgynevezett rehabilitációk során kvázi-műemlékvédelem érvényesül, az önkormányzatok kvázi-szociálpolitikai tevékenységet folytatnak, a „rehabilitált” területeken pedig kvázi-modern városrészek jönnek létre.

A fentiek a magyarországi önkormányzati rendszerre általánosan érvényesek. A főváros esetében annyival rosszabb a helyzet, hogy Budapestet az eddig elmondottakon túl még a kétszintű önkormányzatiság, a város 23 valóságos társadalmi egységet többnyire nem képező kerületre való szétszabdaltságának, 23 senkinek igazán felelősséggel nem tartozó, csak saját vélt vagy valóságos érdekeit követő kerületi bürokráciára való széttagoltságának átka is sújtja.

A budapesti kerületi önkormányzatok tehát igen hathatósan közreműködtek abban, hogy a belső-pesti etnikai gettó kiterjedése és homogenitása nagymértékben csökkent. Ezt azonban nem valóságos értelemben vett társadalmi rehabilitációs projektekkkel, hanem nagymértékű bontásokkal és a szóban forgó területeken élő szegények és cigányok jelentős részének kiszorításával érték el (*Ladányi, 2005*.) Így az etnikai gettóban lakók száma nem csökkent számottevően a fővárosban, de mindenképpen megváltozott a gettóképződés mintája: a pesti városközpont körül elhelyezkedő, nagy kiterjedésű etnikai gettó széttöredezett, ugyanakkor tovább fokozódott a legszegényebb cigány és nem cigány családok koncentrációja a város szélén elhelyezkedő szegénytelepeken, valamint a fokozatosan szegény- és cigányteleppé váló korábbi „tisztos” környékeken. Ez tovább erősítette a

társadalmi és etnikai csoportok közötti, korábban is meglehetősen erős elkülönülést a fővárosban.

Megállapítható tehát, hogy Budapesten az ezredfordulót követő években, mintegy három évtizednyi koncentrációs tendencia után, alapvetően megváltozott az etnikai gettósodás mintája. A szakirodalomban leírt tendenciához képest meglepő módon, a belső-pesti slumban kialakult etnikai gettó széttöredezett, és – az egyre mélyülő etnikai szakadék ellenére – a fővárosra ma inkább a nagyobb számú, de jóval kisebb területű, a korábnál azonban homogénabb társadalmi összetételű etnikai gettók váltak, illetve válnak jellemzővé.

Ebből azonban helytelen lenne azt a következtetést levonnunk, hogy alapvetően revideálnunk kellene a legalacsonyabb státusú szociális és etnikai csoportok szegregációjának karakterisztikusan eltérő mintáival kapcsolatban általunk korábban kifejtett tételt. Sokkal inkább arról van szó, hogy az etnikai gettók képződésének, a térbeni, a társadalmi és az etnikai hátrányok összefonódásának és nagyléptékű megjelenésének új, a korábbiaknál is erősebb kirekesztést lehetővé tevő formájával van dolgunk, ami már nem értelmezhető csak nagyvároson belüli összefüggésben, hanem csak az egész magyarországi településrendszeren belüli strukturális hátrányok kontextusában.

A cigány népesség Budapesten belüli szegregációja egy korábbi, átmeneti időszakban – az 1960-as évek téjeszesítési és iparosítási hullámának időszakában – szintén a kisebb területeken való, erőteljesebb koncentrálódás, a cigánytelepek képződésének a formáját öltötte (*Kemény, 1997*). Ezeknek a cigánytelepeknek a megszűnése akkor is csak tartós és gyors gazdasági növekedés hatására és a késő kádárizmus szociális viszonyainak konszolidálódása következményeként történt meg. A nagy kiterjedésű budapesti etnikai gettó széttöredezése, kisebb, egymással össze nem függő területen elhelyezkedő, de a korábnál jóval magasabb arányban szegény cigányok által lakott etnikai gettók kialakulása valószínűleg szintén egy átmeneti időszak, a piacgazdasági átmenet térszerkezeti következményének tekinthető. Valószínűnek tartjuk, hogy az új gazdaság- és társadalomszervezési modell kialakulása és megszilárdulása után – amennyiben számottevő javulás nem következik be a magyarországi roma népesség munkaerő-piaci és szociális helyzetének terén -, újra fel fog erősödni a szegény és a kvalifikálatlan cigány népesség Budapestre való feláramlása a vidéki etnikai gettókból, és a fővárosi etnikai gettók térbeni koncentrációja ismét erősödni fog.

4.) Mindent összevetve: megállapítható, hogy Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában - mintegy a társadalomban lezajlott átrétegződési és polarizálódási folyamatok térbeni leképeződéseként – nagymértékben átrétegződött és polarizálódott az ország településrendszere is. Egyfelől, erőteljes szuburbanizációs tendencia bontakozott ki,

amelynek következtében ma nemcsak Budapest, hanem a legtöbb vidéki középváros körüli agglomerációs körzetben szuburbán jellegű települések illetve településrészek helyezkednek el. Másfelől, jelentős mértékű gettósodás ment végbe, amelynek következtében Budapesten és a legtöbb vidéki városban – különösen a sikeres posztindusztriális átalakulásra eddig kevésbé képes városokban -, továbbá a társadalmi- gazdasági átalakulás fősodratól elmaradó falvakban, gettósodó településrészek, egész települések, sőt gettósodó térségek alakultak ki.

Mindez komoly problémát jelent az ország fenntartható gazdasági növekedésének szempontjából. Megállapítható ugyanis, hogy a leghátrányosabb helyzetű népesség nem a számottevő munkaerő-kínálatot felmutató, sőt helyenként már munkaerő-hiánnyal küzdő települések felé, hanem – részben az egyre gyorsuló lakáspiaci szegmentáció, részben a „spontán folyamatokat” felerősítő kirekesztési taktikák következtében – azzal éppen ellenkező irányba mozgott és mozog még ma is. A magyarországi szociálpolitikai rendszer – mindenekelőtt a szociális segélyezésnek és szociális lakástámogatásnak szorosan a lakóhelyhez való kötése és a munkavállalás céljából történő áttelepülés támogatásának hiánya, illetve a leghátrányosabb helyzetű települések és településrészek katasztrofálisan alacsony színvonalú és Európában szokatlan mértékben szegregált iskolái miatt – mintegy röghöz köti a legszegényebbeket. Mivel pedig az alacsonyan kvalifikált munkaerő keresetei igen alacsonyak a városokban, szükségszerű, hogy csak igen ritkák, és általában kudarccal végződőek a leghátrányosabb helyzetű rétegek kitörési kísérletei.

Hivatkozott irodalom

- Durst J., 2000:* „Nekem az élet a gyerekek”. Gyermekvállalási szokások változása egy kistalusi cigány közösségben. Századvég, 1. sz.
- Havas G., 1999:* A kistelepülések és a romák. In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. MTA, Budapest.
- Kemény I., 1972:* A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia, 1. sz.
- Kemény I., 1997:* A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). Magyar Tudomány, 6. sz.
- Konrád Gy.–Szelényi I., 1971:* A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12. sz. 19–35. old.
- Ladányi J., 1977:* Községekben élő munkások. Szociológia, 1. sz.
- Ladányi J., 1989:* A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. Valóság, 8. sz. 79–89. old.
- Ladányi J., 1992:* Gondolatok a középső Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. Tér és Társadalom, 3–4 sz. 75–88.
- Ladányi J.–Szelényi I., 1997:* Szuburbanizáció és gettósodás. Kritika, 1997. 7. sz. 4–12. old.
- Ladányi J.–Szelényi I., 2004:* A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ladányi J.–Szelényi I., 2005:* Az újrakörzetesítés társadalmi ára. Kritika, 1. sz.
- Virág T., 2006:* A gettósodó térség. Szociológia, 1. sz. 60–76. old.
- Wilson, W. J., 1987:* The Truly Disadvantaged. The Inver City, the Underclass and Public Policy. The University of Chicago Press, Chicago.